

Szemes Péter

A pannon táj költője

(Pomogáts Béla A valóság poézise – Írások Takáts Gyuláról című könyvéről)

A gazdag alkotói életmű rangjához méltó ajándékot nyújtott át Takáts Gyula 95. születésnapjára Pomogáts Béla. A valóság poézise című kötet anyagát a kiváló Kossuth-díjas költő írásművészetének remekeit áttekintő, vizsgáló, elemző dolgozataiból állította össze a jeles évforduló és művészi pálya előtt tisztelgő barát, irodalomtörténész. Az 1968-tól napjainkig megjelent esszék, tanulmányok, kritikák, analízis írások sorából konstruált korszak három nagyobb egységre tagolódik.

A nyitó, négy rövidebb lélegzetű szöveget magában foglaló rész Takáts Gyula sajátos költői világába vezet be – vázolja a pályakép formálódását, poétikájának specifikumait, személyes emlékeket idéz. Az otthon a világban című dolgozat kiemeli, hogy míg a korai versekben a látvány, a külvilág benyomásai domináltak, később a táj kulturális öröksége (hagyomány) vált meghatározóvá, az újabb költeményekben megújulási folyamatok figyel-

hetők meg, így például a bölcséleti hajlam kifejlődése is. Takáts Gyula éppúgy felfigyel a természet szépségeire, melyeket élénk színekkel, szinte festőien ábrázol, mint a benne élő és alkotó ember kéznyomára, a letűnt korok rekvizitumaira. Tájéltészete a Nyugat harmadik nemzedéke – melynek maga is képviselője – által hozott szemléletváltás (a második generáció árkádiai vidékei helyett valós hazai tájak megjelenítése) jegyében fogant. Közvetlen környezete, saját mikro- (mindenek előtt a Bece-hegyi nyaraló) és makrovilága (Somogy, Balatonvidék) mellett szellemi birtokába veszi bővebb pátriánk, Pannónia népi műveltségét és klasszikus tradícióját, melyet utazásai helyszíneinek (Hellász, Itália) aurájával hoz összhangba. Lírai művészetének, poétai magatartásának kulcsszavai ennek megfelelően a biztonság, otthonosság és illetékesség, mellyel a természetben és a tájban eligazodik és mozog és az állandóság, amely –

mint Pomogáts Béla személyes emlékeit, benyomásait idézve megfogalmazza – mintegy mitikus alakká emeli kötönket a kortárs magyar irodalomban.

A következő egység átfogóbb írásai azt a szellemi környezetet világítják meg, tárják fel, melyből és melyben Takáts Gyula művészete kibontakozott. A dunántúliság és regionalizmus című esszé az irodalmi regionalizmus fogalmának irodalomelméleti és – történeti megközelítésével indul. Nálunk ez a fajta lokális irodalom különösen Trianon után vált fontossá, s a történelmi tájfogalom használata is a két világháború közötti időszak költőinél (különösen a Nyugat harmadik nemzedékénél) figyelhető meg. A dunántúliság hagyományait mindig elsősorban a költészet hordozta (gondoljunk Berzsenyire, a két Kisfaludyra, Vörösmartyra, Csokonaira, újabban Babitsra és Illyésre), a harmadik generáció képviselői és közvetlen kortársaink (Weöres Sándor, Takáts Gyula, Jankovich Ferenc, Csorba Győző, Somlyó György, Juhász Ferenc, Nagy László, Kormos István, Fodor András, Bella István, Parancs János) pedig tovább vitték ezt az örökséget. Minden „igazi” (nagy történelmi múltú, változatos kultúrájú) európai ország – állapítja meg rendkívül találó módon a szerző – voltaképpen két nagyobb kulturális tájra épül. Ez a tagolás általában horizontálisan végezhető, s ennek megfelelően választható el Észak és Dél – Németország esetében a porosz, Rajna-vidéki és a bajor, a franciáknál a párizsi, Loire-menti, normandiai és a provanszál, aquitániai, Languedoc-i, Olaszországot illetően a lombard, toszkán, illetve a nápolyi, szicíliai – kultúrája és hagyománya. Nálunk azonban vertikális osztású a nagy kultúrtájak elhelyezkedése: a történelmi Magyarországon a Dunántúl és Erdély alakított ki önálló tradíciót, a többi régió e kettő valamelyikének vonzaskörébe tartozott. Mindkét terület mentalitásának alakulását a szomszédos nagyobb politikai és kulturális területek befolyásolták – Pannónia ennek megfelelően Nyugat, Transzszilvánia Kelet hatása alatt állt. Erdély elvesztése így egyszersmind az egész magyar kultúra tragédiája is (megszűnt a kétpólusúság), nagy történelmi feladatunk – írja Pomogáts Béla –, hogy e régió hagyományos szerepét, a kultúra dualizmusát ismét helyre állítsuk művelődésünkben.

A kötet legnagyobb ívű, tudósi alapossággal megalkotott tanulmánya a Nyugat két világháború közötti történetét tekinti át. Alapvetően abból a tényből indul ki, hogy az I. világháború és az azt követő forradalmak után módosult a korábbi folyóirat-struktúra Magyarországon. A konzervatív sajtó képviselői között az addigi akadémikus szellemű lapok (Budapesti Szemle, Új Idők) mellett megjelentek az ellenforradalmi programú (Napkelet) és a fajvédő, radikális jobboldali (Aurora, Gondolat) orgánumok is. A polgári liberális szemléletű Nyugat mellé radikálisabb folyóiratok (Kortárs, Látóhatár, A Töll, Magyar Írás, valamint a 30-as években: Szép Szó, Apolló) zárkóztak fel, a kibontakozó népi mozgalom bal-

szárnyának lapja lett a Válasz, a Kelet Népe, a Híd, a haladó katolikusoké pedig a Vigilia és a Korunk Szava. Az avantgarde mozgalom törekvéseinek fórumaként működött a külföldön megjelenő Ma és az Akasztott Ember, itthon a Dokumentum és a Munka. A kommunista emigráció megnyilvánulási lehetősége volt a Sarló és Kalapács, az Új Hang, az Egység és az Ék, a hazai illegális kommunistáké pedig a 100% és a Gondolat. Emellett jelentősen emelkedett a vidéki folyóiratok száma és a napilapok irodalmi szerepe is megnövekedett. A Nyugat nagy veszteségekkel élte túl az 1919-es sorsfordulót (meghalt Ady és Kaffka Margit, Ignótus, Balázs Béla, Hatvany Lajos emigrációba kényszerült, Móricz és Babits egy időre üldözötté vált), s csak ez év végén jelentkezhetett ismét. Szerkesztői, a „nagy nemzedék” még élő tagjai – Babits, Osvát Ernő, Gellért Oszkár, és a külföldre kényszerült főszerkesztő, Ignótus – a kritikai munka megerősítését szorgalmazták, ennek eredményeként léptek fel a fiatal írógeneráció képviselői, mint Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal vagy Keresztury Dezső. A 20-as évek második felében Babits (aki 1927-ben a Baumgarten-díj kurátora lett) közeledett a liberális konzervatívokhoz, többek közt a Kisfaludy Társaság tagjai közé is beavasztották, s ez alapvetően a folyóirat azon törekvését tükrözte, ami a hivatalos irodalompolitikához való megfelelő viszony kiépítését célozta. Az évtized végére, Osvát öngyilkossága után a lap csödközeli helyzetbe került, az irányítást Babits és Móricz vette át (melléttük Gellért Oszkár szerkesztőként működött) és ez az Ignótusszal való szakítást eredményezte. Babits gondolta a lírát és a kritikát, s folytatta az „új klasszicizmus” programját, Móricz, aki a prózákkal és tanulmányokkal foglalkozott, ezzel szemben cselekvő irodalmat kívánt, „nemzeti koncentrációt” hirdetett. Az újabb anyagi gondok és a szerkesztők közötti nézeteltérések miatt Móricz 1933-ban lemondott tisztségéről, a Babits és Gellért által irányított folyóirat pedig a politikai változások hatására egyre inkább eltávolodott a hivatalos irodalompolitikától. A szellemi ellenállásban vállalt szerep a Nyugat szerzői körének bővítését is megkövetelte, mind jelentékenyebb feladat jutott Illyés Gyulának, a „nagy nemzedék” még élő képviselői, valamint a „második generáció” írástudói mellett a harmadik, „esszéíró nemzedék” tagjai elsősorban a lap elméleti és kritikai tevékenységének adtak új irányt. A „második hőskor” küzdelmeinek végül Babits 1941-es halála vetett véget, a folyóirat szellemi örökségét az Illyés által alapított Magyar Csillag vette át.

A szerző Takáts Gyula levélgyűjteményéhez írt megjegyzéseit, gondolatait teszi közzé a Nyugat harmadik nemzedékének indulásáról közölt esszé. A generáció tagjai a folyóirat 1933-as felhívására jelentkeztek, a meglévő értékek klasszicizálására, a tradíció (elsősorban a „nagy nemzedék” eredményeinek) továbbvitelére törekedtek. Irodalmuk kibontakozása, kritikai fogadtatásuk (ebben Halász Gábor szerepe) éppúgy jelenlétüké válik a Takáts

Gyulának írt levelekben, mint nemzedéki folyóirataik (Keresztmetszet, Számadás, Argonauták, Ezüstkor) működése, vagy a vidéki kulturális életben játszott szerepük. Képviselőiket többek között összekötötte a humanista gondolat (az emberi kultúra, az európai és magyar művelődés értékeinek védelme), a nemzedéki szolidaritás – melynek ellenére nem alkottak egységes irodalmi áramlatot – és a hagyományos költői szerep elutasítása. Pomogáts Béla a harmadik generáció szerzőit három csoportba sorolja: az első közvetlenebb módon vett részt a szellemi ellenállásban (Radnóti, Vas István, Zelk Zoltán), a második tagjai kevésbé kötődtek a közülethez, az alapvető értékek válsága miatt mitologikus költészetet alakítottak ki (Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Kálnoky László), míg a harmadik irány alakjait a racionalista örökség vállalása, realisztikus poétai szemlélet, a szűkebb kulturális környezethez ragaszkodás jellemezte (Képes Géza, Csorba Győző, Rónay György). A Takáts Gyulának küldött levelek szerzői közt valamennyi csoport képviselői megtalálhatók, akárcsak a szomszédos országok magyar nemzetiségi irodalmának alkotói. E sajátos „levélregényben” ennek megfelelően nemcsak egy jelentős költőnemzedék hely- és útkeresési törekvései mutatkoznak meg, de a levélírók egyénisége, a személyesség elemi ereje is nyilvánvalóvá válik.

A záró, heterogén műfajú és tartalmú szövegekből álló egység a költői pálya néhány fontosabb alkotását vizsgálja. Elsőként hat verseskötvet mutat be Pomogáts Béla. A Sós forrás című 1973-as kötet – megállapítása szerint – a dunántúli táj, a Balaton-felvidék lírai enciklopédiája. A természeti szépségek és kulturális értékek mellett azonban megjelennek a költeményekben a zaklatott, lázas élmények, komor látomások, a pusztulás képei is (miként a megelőző, Villámok mértana című verseskötvetben). Emléket állít az eltávozott barátoknak (Jankovich Ferencnek, Devecseri Gábornak), a halállal való szembesülés pedig személyes szorongást vált ki, mely az emberi létezés titkain való elmerengés formájában oldódik fel. A korábbi „latinos”, derűs létszemlélet mellett elhatalmasodik egy tragikus, „görögös” életérzés – ezek kettőssége, váltakozása figyelhető meg a versek időszemléletében és a grammatikai formákban egyaránt –, a korábbi festőiséget az ábrázolás drámai módszere váltja fel.

A két évvel később megjelent Száz nap a hegyen című lírai gyűjtemény a Bece-hegy, a „mérték és arány földje”, ihlette költeményekből font verskoszorú. Miként ehelyütt is nyilvánvalóvá válik, Takáts Gyula nemcsak a természet csodáit énekli meg, hanem egyszersmind a dunántúli nép, történelem és tradíció dalnoká (a „pannon költészet” kapcsolódó fogalmát elsősorban Várkonyi Nándor nyomán határozza meg Pomogáts Béla). A látvány mellett ennek megfelelően a kötet alkotásaiban a magyar történelem, a népi rokkó folklorisztikus színekkel festett hagyományai dominálnak, melyet a költő szürrealisztikus sejtelmességgel vegyít.

A hegyi mediterrán kisvilág idilljét Takáts Gyula feleségének 1977-ben bekövetkezett halála törli meg. A tragédia hatására keletkezett szonett-ciklus (Más távlat) fájdalma a Semmi árnyéka című kötet (1980) verseiben már elégikussá enyhült. Új életérzés, költői szemléletmód nyilvánul meg ezekben a költeményekben, a valóság jelenségeinek, a klasszikus örökségnek (Bersenyi, Csokonai képi világa) egyedivé, egyénivé hangolása. Voltaképpen – mondja ki a szerző – ez a birtokba vett alkotói kultúra lendítette át Takáts Gyulát a személyes válságon, az ismerőssé hangszerelt világban megnyugvást, vigaszt talált.

A Helyettünk szóljal megjelenése két esztendővel követte a megelőző gyűjteményét, a társként rendelt aszszony eltávozásán érzett fájdalom azonban még itt is kísért. A kötet darabjainak más, nagyobb hányadában mégis a történelem és a táj felel egymásnak – e „dialogust” biztos kézzel, otthonosságának és illetékességének tudatában komponálja meg a költő. Ennek bizonyosága többek között a Profán triptychon című költemény, melyet Pomogáts Béla behatóbban vizsgál.

Újra a Bece-hegyhez kapcsolódó élményekből épül a Rejtett egész című verseskötvet. A költői tekintet előtt feltáruló látvány sejtelmesebb távlatában – írja a recenzens – „klasszikus kultúrtájak derengenek”: Hellász és Itália. A táj – sajátos mitológiája által – jelképes értelmet kap, a szép megtalált harmóniát szimbolizálja.

A sorban utolsóként áttekintett Más távlatban a sziget-élmény jelenvalóságát emeli ki Pomogáts Béla. E választott költői magánvilág fölött azonban gyülekeznek a világot fenyegető katasztrófák sötét felhői. A korábbi „latinos” derűre ismét a „görögös” érzés árnyéka vetül (ennek reprezentánsa A Heszperidák kertjén innen című ciklus), általános bölceleti kérdéseket emelve előtérbe. Teljes joggal állapíthatja meg a szerző, hogy Takáts Gyula e kötetében közölt versei változatos palettájú tájköltészetét haladják meg, az értelmi megismerés és mitologikus távlat-teremtés eszközeivé válnak.

Négy választott szövegben megnyilvánuló költői világot tárnak fel a tisztelgő kiadvány tudósi gondossággal megalkotott verselemzése. A Fakutyán, fényben című költeményben a biztonság és otthonosság terminuspárjával meghatározott tájhoz való költői viszony nyilvánul meg. Az 1946-ban keletkezett, Se ég, se föld című gyűjteménybe beemelt alkotást az „összhangteremtés mozdulata” keltette életre. A téli Balaton valóságos képei a szubjektív képzelet (és mélyebben a szövegekben megnyilvánuló népi fantázia) alakzataival vegyülnek „tündéri képtelenségekké”, időtlenné tágitva a megélt pillanatot. Ezáltal lesz a mesés életkép lírai vallomás – a táj, a szülőföld dicsérete.

Takáts Gyula lírájának mindig ihletője volt a mediterrán világ, melyet utazásai során közvetlenül is megtapasztalt. A Knószosz romjain egy 1965-ös görögországi utazás élményét rögzíti, melynek dialektikáját a versben a rapszodikus fogalmazás és a belső feszültség kettőssége

teremt meg. A klasszikus, antik világ kerül éles ellentétbe az Odüsszeusz útját bejáró (ezáltal a mítoszt játékbba hozó) modern ember helyzetével. A jelzett dialektika jelenik meg a költemény stílusában, metaforáiban, kompozíciójában is (a belső vita formájában), s emelkedik végül az európai hagyományok és a modern életérzés szintézisévé.

A pusztuló vidéki hegyközségeknek állít emléket A magyar Waste Land-ek című alkotás. Amint Pomogáts Béla rámutat, a vers ajánlásán kívül csak címében idézi T. S. Eliot költeményét, hiszen az angol szerzőnél a „puszta ország” – így fordította Weöres Sándor – az Isten nélküli létezés metaforája, míg itt a lassan enyésző vidék (a hagyományokban gazdag kultúrtáj) az emberi élet múlandóságának elégikus megjelenítése. A feltáruló látvány fokozatosan bomlik ki a költő szeme előtt: előbb a közvetlen, érzéki szemlélet, majd az alkotói képzelet látomásos képeit sorolja elő, míg végül mitologikus méretűvé tágul. A közvetlen élménytől elszakadva a múlandóság fölötti meditációt áthatja az egyéni élet, az emberi lét veszendőségén érzett szorongás, a nemzeti fennmaradást beárnyékoló történelmi tapasztalatok megidézése. Az általános értékvesztés festése ugyanakkor egyszersmind kiáltás, a tűz őrzőjének szenvedélyes tiltakozása a lassú pusztulás ellen.

A költői pálya összegzéseként számon tartott Kövül az idő kötet (1989) reprezentáns darabja az Amit belülről nyit című költemény. A rapszodikus, mozaikos vers a köznapi valóság tényezőinek mitologikus összefüggésbe helyezéséből épül. Az elemző irodalomtörténész három szerkezeti egységet és öt tematikus kört különít el Takáts Gyula alkotásában. Az első 44 sor az őszi Balaton-felvidéki természet „szürrealisztikus színezetű” rajza, a következő 40 sor megnevezések sorozatából áll, a záró 11 lírai összefoglalása pedig nemcsak a tárgyak és dolgok költészetté avatása, hanem a személyiség belső világát átható élmény és tapasztalat. A megjelenített tárgykörök közt található a Bece-hegyi kisvilág, tárgyi rekvizitumaival, a tárgyak és a táj mitikus átlényegítése, a dunántúli történelem és népi kultúra emlékei, a történelem és néprajz fogalmaiból alkotott mitikus szótár és a költő önértelmezésének vallásos lírája. A költeményt a személyesség tárgyiasságokon átütő jele teszi egységes szöveggé, hatékony valóságértelmezéssé, létmagyarázattá.

A kötet végére válogatott rövidebb esszék közül az első a népi kultúra szerepét vizsgálja Takáts Gyula verseiben. Az ősi szellemi hagyaték rekvizitumai – hangsúlyozza a szerző –, a hozzájuk való viszony mindig jelentős szerepet játszott a költő életében, nem véletlen tehát, hogy ezeket olyan meghatározó módon lírai munkáiba is beépítette. A tárgyak azonban nem pusztán „odavettségükben” állnak előttünk Takáts Gyula költeményeiben, hanem mintegy rilkei módon átlényegülnek, sorsokat, világokat őriznek, saját történelmük van. Ember és környező világának dolgai kapcsolódnak egymáshoz,

alkotnak szinte szerves egységet poézisében. A versbe emelt tárgyak fényt vetnek a költő világképére, életformájára is, eredendő valóságserzetét tükrözik.

A Polgárjelöltek című regény kisvilágában valóság és ábránd ütközik össze. Ez a kettősség határozza meg az epikus szöveg külön karaktereit is, akik mindannyian a múlt dicsőségét sirató, az új polgárosodó világában szinte életképtelen kisvárosi alakok. A két elv kollíziójának ábrázolása tehát a szerző társadalomkritikai hajlamára utal. A hazai polgárság hamis eszményeinek, téves magatartásának bemutatását tekintve pedig (jóllehet nyelvének, stílusának erős költőisége némiképp unikálissá teszi ebben a vonulatban) Takáts Gyula műve a magyar irodalom „erős sodrába” illeszkedik, voltaképpen két irányzat – a népi írók kritikai írásai és a Nyugat harmadik nemzedékének polgárregényei – között foglal helyet.

A Dunántúlhoz kötött élmények ihlették a Tükrök szava – betűk arca című kötetet anyagát. A „jegyzetek, válaszok, vallomások” gyűjteményében a nevelőtáj történelme és kultúrája, a költő emlékei elevenednek meg a korpusz más részét kitevő író- és művészportrék, irodalmi megemlékezések, elemzések, interjúk mellett. Ez a műfaji változatosság és tartalmi gazdagság emeli Takáts Gyula könyvét olyan személyes enciklopédiává, mely ugyanakkor a szülőföld tradícióit, klasszikus értékeit is felmutatja.

Ugyancsak irodalmi és művészeti írásokat, portrévázlatokat, visszaemlékezéseket és beszélgetéseket foglal magában az Emlékek életrajza című gyűjteményes kiadvány. Ezekben az otthonosságról tanúskodó szövegekben a „pannon táj művelődési hagyománya, a latin auktorokat forgató és fordító ősök (...) szellemi hagyatéka, a szülőföld irodalmának és művészetének játékos kedélye, egyszersmind drámai sorshelyzeteket őrző történelmi tudata, a pannon tradíciók komoly életbölcselete” elevenedik meg – a sok évszázados örökséget kilenc évtized tapasztalatával formálja egységes egészzé a költő.

Pomogáts Béla könyve a Takáts Gyula-recepció értékes darabja, a barátság és a művészi alkotómunkához való tudósi odafordulás jegyében fogant. Ugyanez nyilvánul meg a költő részéről a kiváló irodalomtörténész születésének évfordulójára írt versében, mely a tetszetős kivitelezésű kötet hátsó borítóján éppúgy megtalálható, mint a Pomogáts Béla tiszteletére barátok, pályatársak szövegeiből összeállított In honorem... kiadványban. A kölcsönös nagyrabecsülés hatja át ezt a baráti kapcsolatot, amely ily módon mind az irodalom, mind az irodalomtörténet számára megtermékenyítőnek bizonyult.

(Magister sorozat. *Littera Nova* Kiadó. Budapest. 2006.)